

Валентина НАДОЛЬСЬКА *(Луцьк)*

**МЕМОРАЛІЗАЦІЯ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЄВРЕЇВ ВОЛИНИ
ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Етнічна структура населення Волині впродовж довготривалого історичного періоду (XII – перша половина XX ст.) характеризувалася присутністю в переважаючому масиві автохтонного населення чисельних іноетнічних компонентів. Залучені до багатьох процесів соціально-економічного, політичного і культурного життя, етнічні меншини у ряді випадків навіть визначали їх. Серед національностей, які мешкали у краї, своєю чисельністю, характерним типом розселення, стійкістю етнічної самосвідомості вирізнялися євреї. Станом на червень 1937 р. польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві

205 615 євреїв (9,9%) [12, с. 1]. За чисельністю це була друга (після поляків) етнічна меншина Волині. Значна частина євреїв традиційно жила великими громадами. Більшість євреїв проживала в містах, посідаючи за чисельністю перше місце у всіх повітових центрах, за винятком Здолбунова, а також у всіх містечках, за винятком Берестечка. Сільське землеробське населення серед євреїв було нетиповим явищем.

З початком гітлерівської агресії проти Радянського Союзу євреї зазнали варварського масового знищення. На західноукраїнських землях, захоплених уже в перші дні раптового вторгнення, в окупації залишилася більшість місцевого єврейського населення. За наявними офіційними даними звідси евакуювалося тільки 115 тис. осіб [8, с. 15]. Навіть, якщо припустити, що більшість серед них становили євреї, то й тоді їх було менше 10% всіх мешканців єврейської національності Західної України.

Нацисти та їхні підсобники піддали євреїв, що залишилися на окупованій території, практично тотальному знищенню. Встановити точну кількість загиблих після “остаточного розв’язання єврейського питання” вкрай складно. За підрахунками дослідника М. Куповецького йтися може про 1,4 млн. осіб [3, с. 166]. Тільки внаслідок Голокосту загинуло близько 58% єврейського населення України. На євреїв припадає більше як 38% втрат серед цивільного населення республіки в роки Другої світової війни. Більше половини єврейського населення, тобто більше 100 тис. чол., було страчено нацистами й на Волині [10]. Тільки в урочищі Причищизна на околиці Луцька окупантами було розстріляно 25 658 євреїв.

У роки війни вижило дуже мало євреїв Волині. Фактично було ліквідовано громаду краю, яка мала столітні традиції життєдіяльності у регіоні. На території області залишилися лише місця масового знищення євреїв. Однак у зв’язку з виїздом рідних та близьких загиблих, байдужістю місцевої влади та населення, вони тривалий час були позбавлені уваги та догляду, тому руйнувалися і зникали. На окремих похованнях навіть велися господарські роботи, будувалися окремі об’єкти.

Лише в другій половині 1980-х рр. в умовах перебудови на місцях масового знищення євреїв почали встановлювати пам’ятники. Цей процес в області активізувався після приїзду на Волинь у вересні 1989 р. делегації Федерації волинських євреїв. Її представники поставили перед собою мету ознайомитися зі станом братських могил. Президент Федерації, уродженець Луцька Яков Елбїрт звернувся до земляків у США й Ізраїлі за інформацією про їхнє розташування. Делегація уродженців Луцька з Ізраїлю та США на чолі з Я. Елбїртом відвідала своє рідне місто і клопотала перед місцевою владою про упорядкування братських могил та встановлення на них пам’ятників з відповідними написами українською мовою, їдиш або івриті, які чітко вказують на те, що загиблі в Катастрофі були євреями. Місцева влада з розумінням поставилася до цього прохання й обіцяла незабаром виконати його. Завідувач відділу охорони пам’яток В. А. наконечний надав список 39 місць масового поховання євреїв Волинської і Рівненської областей. Старожил Луцька І. Х. Фінкельштейн збирав відомості про братські могили в Державному архіві Волинської області та здійснював контроль за встановленням пам’ятників [2].

8 травня 1990 р. в районі цукрового заводу біля села Полонка, в урочищі Причищизна відбулося відкриття меморіального комплексу. На триметровому насипному пагорбі встановлено пам’ятник. На плитах із лабрадориту, базальту та габро вибиті тексти українською мовою, їдиш та на івриті: «Жертвам фашистського геноциду від лучан», «На цьому місці в серпні 1942 року німецько-фашистськими загарбниками розстріляно 25658 громадян єврейської національності – жителів Луцька та околиць. Вічна Вам пам’ять». У церемонії взяла участь група євреїв, колишніх мешканців Луцька із США, Ізраїлю та Німеччини на чолі з президентом Всесвітньої федерації волинських євреїв Я. Елбїртом. Уперше за довгі роки була організована єврейська релігійна панахида [5, с. 35].

Робота зі встановлення пам’ятників активізувалася з утворенням у 1989 р. обласного товариства єврейської культури. Завдяки зусиллям ентузіастів та громад волинських євреїв із Ізраїлю та США розпочалося встановлення на місцях масового знищення євреїв пам’ятників з довговічних матеріалів – граніту, мармуру, лабрадориту та базальту, упорядкування територій.

У 1986–1991 рр. були встановлені або відремонтовані пам’ятники в 32 місцях масових поховань євреїв, у т. ч. у Володимирі-Волинському, Камені-Каширському, Ковелі, Колках, Локачах, Любомлі, Любешові, Мельниці, Маневичах, низці сіл області. Всі ці пам’ятники встановлювалися органами радянської влади за рахунок місцевих бюджетів, без залучення коштів спонсорів [6, с. 17].

Після проголошення незалежності України, розгортання в країні процесів демократизації, до рідних місць почали приїздити групи волинських євреїв з Ізраїлю, США й інших країн. На зібрані земляцтвами гроші продовжували встановлюватися пам’ятники на братських могилах. До 1998 р. у Західній Волині їх було встановлено близько 70, а на всій території краю – приблизно 100 [2].

У суверенній Україні з подій Голокосту, як і з багатьох інших явищ нашої національної історії, було

знято заборону. Держава не чинила перепон відродженню пам'яті про геноцид євреїв, які в радянському образі війни принципово не вирізнялися із загальної маси жертв нацизму, але сама практично не брала у цьому участі. Поява пам'ятників жертвам Голокосту, вихід друком спеціальних публікацій, проведення літніх шкіл та семінарів з єврейської історії України були результатом громадських, а не державних ініціатив. Історія Голокосту не була інтегрована до загальнонаціонального наративу війни. Державної позиції зі збереження пам'яті про Голокост в Україні шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв, по суті, немає.

Тому наприкінці 2011 р. в Україні розпочалася реалізація проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни», спрямованого на пошук і меморіалізацію місць масового вбивства євреїв у часи Другої світової війни на території Східної Європи. Відносна «відомість» місць масового знищення на території Польщі та Західної Європи (концтабори, табори смерті, гетто) контрастувала з певним ігноруванням факту, що трохи менше третини усіх жертв Голокосту загинули від прямої дії нацистів та їхніх помічників та були розстріляні поблизу місць свого багатосотлітнього проживання на «східних територіях». Розстріляні масово; подекуди закопані, подекуди лишені, подекуди спалені через кілька років після убивства під час замітання слідів (т. зв. Операція 1005) [1, с. 23].

Документів, в яких були б позначені місця таких убивств та кількість жертв, майже не збереглося, а знайти та означити могили одразу після війни, за поодинокими винятками, не намагалися. У багатьох випадках інформація про такі «акції» відома сьогодні із джерел Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (скорочена назва), котра діяла після війни на територіях, звільнених від нацистів радянською владою. Однак матеріали цієї комісії були цензуровані, а схеми та креслення могил є в невеликій частині матеріалів. Навіть наявні дані переважно не були використані для захисту могил убитих чи встановлення пам'ятників. У радянський час з'являлися «типові» стели «мирним радянським громадянам», без згадки про національність чи особливість скоєного тут злочину. Комуністичний режим не виокремлював євреїв із загального числа жертв війни. Місця поховань, за певними винятками, не охороняли і не зберігали. А в ще більшій кількості місць масового знищення єврейського населення України взагалі не було жодних пам'ятних табличок чи якоїсь згадки. В таких умовах тоталітарна влада фактично руйнувала колективну пам'ять євреїв України про трагедію Голокосту, переводила її у приховане, буквально підпільне існування. Результатом такої (без)діяльності стало те, що могили було забуто, подекуди зорано під посіви, використано як джерело будівельних матеріалів (піску для будівництва доріг, наприклад), забудовано будинками, стадіонами, парками тощо.

Минуло понад сімдесят років після трагедії. І потрібні величезні зусилля (наукові й польові) та спеціальне обладнання для виявлення точних місць поховань. Необхідність докласти зусиль для захисту та меморіалізації цих місць стала очевидною після ініціативи о. Патріка Дебуа, католицького священника, котрий присвятив майже десять років свого життя пошуку таких місць, встановленню кордонів поховань та збору усієї можливої інформації про події убивства шляхом архівної роботи, польових експертиз та опитування нечисленних ще живих свідків подій. Його діяльність було поширено й на терени сьогднішніх України, Білорусі та Росії. Завдяки дослідженням о. Дебуа та підготовленій ним виставці «Голокост від куль: масові розстріли євреїв в Україні 1941–1944 рр.» західна спільнота дізналася про поганий стан і незахищеність цих місць. Почин знайти та захистити такі місця підтримали морально і фінансово уряд та Міністерство закордонних справ Німеччини. Проект розпочався з ініціативи щодо захисту та меморіалізації місць масових поховань, котра походила від урядових організацій Німеччини. Для початкової фази було обрано п'ять місць на заході України, які мали стати «пілотними» у втіленні проекту. Це невеликі та середні населені пункти – Бахів, Прохід, Кисилін (Волинська область), Острожець (Рівненська область) та Рава-Руська (Львівська область). Місця було вибрано за результатами досліджень о. Патріка Дебуа та нагальністю стану самих поховань. Заплановано збір архівної інформації та спогадів свідків, визначення конкретних місць поховань шляхом комбінування історичної інформації та спеціального сканування місцевості, захист периметра цих місць та встановлення відповідних, історично вивірених пам'ятних знаків на місцях поховань убитих. Також було намічено видання невеликого накладу інформаційних брошур по кожному з місць з усією наявною історичною інформацією про життя та загибель єврейської громади цього та сусідніх містечок [1, с. 25].

За підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини партнерами проекту стали Берлінський офіс Американського єврейського комітету, Центральна рада євреїв Німеччини, Комітет зі збереження єврейських кладовищ в Європі, Конференція Європейських рабинів, Німецька державна комісія з воєнних поховань, Український єврейський комітет. Потужну дослідницьку та інформаційну підтримку в проекті

надавала французька дослідницька організація Yahad-In Unum («Разом»). Дослідницький та освітній компонент проекту належав Українському центру вивчення історії Голокосту.

До проекту було вирішено додати комплексну освітню складову, щоб повідомити про місця масового убивства євреїв, про місця пам'яті. Вона полягала у виданні та поширенні освітніх публікацій. У рамках освітніх дій було видано три книжки: навчальний посібник «Уроки минулого» (автор А. Подольський), словник-довідник «Голокост в Україні (1941–1944)» (упорядники О. Гісем, О. Мартинюк) та посібник для вчителя «Історія Голокосту: освіта та пам'ять» [1, с. 26].

Проект «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» є недержавною ініціативою і має велике значення у формуванні культури пам'яті про Голокост як про частину української національної історії. Одним з ключових елементів цього проекту, як уже зазначалося, стали місця пам'яті, вшанування пам'яті жертв та освіта на місцях пам'яті. Важливо було не лише поставити нові пам'ятні знаки, але й змінити вигляд і змістове оформлення вже існуючих. Меморіал – це пам'ятник, який вчить, несе в собі глибокий виховний зміст, спонукає до історичного дослідження, пошуку істини.

Окрім будівельних робіт зі створення меморіалів на місцях трагедії відбувались й освітні заходи. Активними учасниками проекту стали вчителі та учні «пілотних місць», які підняли потужний пласт інформації в місцевих архівах, провели чимало інтерв'ю з місцевими жителями, пройшли по місцях подій, створили карти, буклети, музейні експозиції. Як підсумок проектної діяльності – побачили світ короткий історико-краєзнавчий нарис «Історична доля єврейської громади Локач» та карта-путівник села Кисилин [11].

Завершальним етапом проекту стало впорядкування місць трагедії та відкриття меморіалів, які вражають уяву не помпезністю, а стриманістю суворих скромних форм. 29 червня 2015 р. в полі поблизу Кисилина Локачинського району було відкрито Меморіал жертвам Голокосту. Автором пам'ятника став київський архітектор Антон Олійник. На граніті трьома мовами (українською, англійською та на івриті) викарбовано слова: «У 1941–1944 роках єврейське життя у Кисилині та навколишніх містечках та селах було знищено німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито щонайменше 500 євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя» [11].

Меморіал пам'яті жертв Голокосту цього ж дня було відкрито біля с. Прохід на Ратнівщині, де захоронено близько 2,5 тис. євреїв. Загальна площа ям тут склала двадцять вісім сотих. Межі кожної могили було окреслено залізобетонними конструкціями. Встановлено пам'ятний знак, на якому вказані відомості про місцеві єврейські громади, які мешкали тут перед Другою світовою війною, членів яких поховано в братських могилах. Проведено благоустрій території [7].

Меморіал з пам'ятними щитами та табличками 30 червня було відкрито на місці масового знищення євреїв у Бахові. Одна із них такого змісту: «У 1941–1944 рр.» єврейське життя у Ковелі та навколишніх містечках було знищене німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито понад 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя» [2].

Реалізація проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» допомогла не лише віднайти в області та вшанувати місця масових поховань євреїв, але й справила значний вплив на суспільну свідомість мешканців.

Відкриття ще одного пам'ятника жертвам Голокосту у Володимирі-Волинському (відбулося 29 квітня 2014 р.) ініціював голова єврейської громади міста, автор книги «Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського» В. Музиченко. Розташований він на місці єврейського гетто, яке тут в роки Другої світової війни сформували нацисти. Над його створенням працювали луцький скульптор І. Дацюк та володимир-волинський архітектор Р. Мазурок. Кошти на виготовлення пам'ятника надійшли від благодійників [4].

Таким чином, меморіалізація пам'яті жертв Голокосту на Волині активізувалася з кінця 1980-х рр. В останні десятиріччя цей процес набув значних кількісних масштабів та нового змісту. Однак основними його учасниками продовжують виступають не державні, а громадські інституції, що негативно позначається на формуванні в Україні колективної історичної пам'яті.

1. *Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя.* – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012.

2. *Ковель: відкрили меморіал Голокосту [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <http://ar.volyn.ua/20150701-kovel-vidkryly-memorial-holokostu/>

3. Коган Л. Всесвітня спілка волинських євреїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1666:—&catid=18&Itemid=17
4. Куповецький М. Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині ХХ століття / М. Куповецький // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5-6.
5. На Волині відкрили пам'ятник жертвам Голокосту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holokostu/>
6. Наконечный В. А. На еврейской волне : Статьи. / В. А. Наконечный. – Луцк : Надстырье, 2006.
7. Наконечный В. Холокост на Волини: жертвы и пам'ять / В. Наконечный. – Луцк, 2003.
8. Пам'ять жертв Голокосту увіковічили в меморіалі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratadmin.gov.ua/press-tsentr/item/3134-pamyat-zhertv-golokostu-uvikovichnyly-v-memoriali>
9. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // УДЖ. – 1990. – № 2.
10. Репортер. – 1991. – 25 січня.
11. Романюк І. Тут було вбито єврейське життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/3919/tut-bulo-vbyto-evrejske-zhyttja%E2%80%A6.html>
12. Wolyn. – czerwiec 1937.